

Лахно О.П.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та методики
викладання історії Полтавського національного
педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

«РОЗКОЛ У РОЗКОЛІ», АБО ЕСКАЛАЦІЯ КОНФЛІКТУ ПОМІЖ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ УПРОДОВЖ 1975-1985 років

Анотація. В статті розглядаються процеси загострення відносин між віруючими Всесоюзного Союзу ЄХБ, Союзу церков ЄХБ та автономними церквами ЄХБ на території Радянського Союзу. Також аналізуються наслідки протоборства між пізнім протестантизмом та державними органами влади в 1975-1985 рр.

Ключові слова: автономні церкви ЄХБ, Всесоюзний Союз ЄХБ, Євангельські християни-баптисти, пізній протестантизм, розкол, Союз церков ЄХБ.

Як відомо, найбільший конфлікт поміж радянських віруючих-протестантів відбувся в 1959-1961 рр., коли зовнішньо єдина, штучно цілісна релігійна організація Євангельських християн-баптистів (ЄХБ) офіційно розпалася на різні антагоністичні угруповання. З того часу конфлікт у середовищі віруючих ЄХБ з кожним роком лише посилювався. Цьому активно сприяла релігійна політика атеїстичних органів влади СРСР.

Так, зокрема, у другій половині 1960-х рр. радянськими установами знову посилено наступ на релігію, щоправда, менш брутально, ніж у попередній період, за часів М. Хрущова. Як і раніше, знімали з реєстрації служителів культу, релігійні громади й культові приміщення. Почастішали переслідування прибічників Ради церков (РЦ) ЄХБ і членів автономних церков. Значною мірою цьому сприяла законодавча й нормативна база діяльності культів, адміністративне та кримінальне право, підпорядковані завданням партійної й державної політики щодо релігії та церкви в нових умовах. Наприкінці 1960-х рр. налякані розмахом руху опозиційно налаштованих до Всесоюзної Ради (ВР) ЄХБ віруючих органи влади почали шукати компроміс. Вони дещо пом'якшили політику реєстрації релігійних громад; дозволили автономну реєстрацію в тих випадках, коли віруючі були лояльні до законодавства про культу, але не бажали підкорятися ВР ЄХБ. Останній захід став новинкою та явною поступкою — раніше громадам забороняли існувати поза офіційними релігійними спілками.

У 1970 р. автономну реєстрацію отримала громада м. Узлова Тульської обл. РРФСР — «рідна церква» Г. Крючкова (очільника РЦ ЄХБ), звідки розпочався рух «ініціативників». Її приклад наслідували громади віруючих ЄХБ інших міст. Проти волі загнані в підпілля громади погоджувалися на реєстрацію.

Події другої половини 1960-х — першої половини 1970-х рр. свідчать про те, що розмах релігійного дисидентського руху вийшов за межі, окреслені владою для релігійних організацій на початку 1960-х рр., і склав реальну загрозу іміджеві державної влади. Рада у справах релігій (РСР) при Раді Міністрів СРСР не очікувала зустріти таку стійкість та силу й усвідомила, що вже не може керувати цим процесом, а тому була змушена дещо послабити антирелігійний натиск. Таким чином, завдяки активній позиції представників СЦ ЄХБ, усі віруючі ЄХБ отримали більше свободи для релігійної діяльності. Але це не зменшило внутрішній конфлікт у церквах ЄХБ, а навпаки — призвело до посилення конфронтації між ними.

Мета статті полягає в аналізові внутрішніх і зовнішніх протиріч між віруючими ЄХБ СРСР упродовж 1975-1985 рр., що стало основою для сучасного розділення віруючих ЄХБ в Україні на кілька релігійних організацій — Всеукраїнський союз церков ЄХБ, Братство незалежних церков і місій ЄХБ, Всеукраїнська асоціація ЄХБ, Асоціація місіонерських церков ЄХ України, Асоціація незалежних місіонерських церков і Міжнародна Спілка церков ЄХБ.

Новизна проблематики статті полягає в тому, що донині не створено окремого наукового дослідження цього складного періоду історії радянського протестантизму, не з'ясований вплив розглядуваного етапу на сучасне становище релігійних організацій євангельсько-баптистського спрямування.

Перші спроби дослідити дану проблему були зроблені радянськими дослідниками А. Антоновим і В. Арестовим, зарубіжними авторами Л. Алексеевою та В. Заватьським, сучасним істориком

О. Бажаном. Але вони в своїх наукових працях лише побіжно торкалися глибинних процесів у середовищі віруючих ЄХБ 1975-1985 рр. Існує нагальна потреба розширення джерельної бази їх досліджень за рахунок залучення нових архівних матеріалів, і, перш за все, фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, обласних архівів України, зарубіжних архіву Центру «Мемориал» (Москва) та архіву «Відкритого суспільства» Центральноєвропейського університету (Будапешт).

Уже в другій половині 1970-х рр. віруючі СЦ змінили тактику проведення своїх зібрань. Замість організованих масових молін у лісах вони почали їх проводити під виглядом (або з приводу) весіль, іменин, ювілеїв, річниць тощо [1, 7].

Одразу після з'їзду ВС ЄХБ у грудні 1974 р. РЦ заборонила своїм прибічникам погоджуватися на зустрічі та бесіди з служителями ВР ЄХБ, відвідувати богослужіння зареєстрованих церков, проводити свої богослужіння в приміщеннях зареєстрованих громад, реєструватися тощо. З 1977 р. остаточно припинено пошук примирення та порозуміння між ВР ЄХБ і РЦ ЄХБ. Остання категорично відмовилася від будь-яких переговорів з представниками зареєстрованих громад. Така різка зміна лінії поведінки призвела до посилення відцентрових рухів поміж самих опозиціонерів, і навіть зачепила особисті позиції та переконання окремих членів РЦ.

Найвиразніше новий розкол у середовищі віруючих церкви ЄХБ виявився під час розширеного засідання РЦ 22 травня 1976 р. у Харцизьку Донецької обл., участь у якому взяли понад 100 представників громад з усього СРСР. Г. Крючков особисто не був на цій нараді, але передав записану на магнітофонну плівку свою доповідь, де повідомив, що видавництво «Християнин» з 1971 р. видрукувало 350000 примірників різної релігійної літератури, що готувалися біблійні курси для молодих віруючих тощо. Він також суворо розкритикував членів РЦ Й. Бондаренка та С. Дубового, звинувативши їх у співпраці з органами КДБ і фінансових махінаціях [2, 124].

Звинувачені відійшли від справ у РЦ, але остаточно їх вину перед братством ЄХБ так і не довели. З цього часу були закладені основи діяльності автономних місцевих громад, невідкладних ні ВР ЄХБ, ні РЦ ЄХБ. Також можна вести мову про виокремлення третього «центру» поміж опозиційних віруючих церкви ЄХБ. Ним стала Рада родичів в'язнів (РРВ) ЄХБ, очолювана Г. Ритіковою. Л. Вінс після реєстрації київської громади в державних органах відчула себе зрадженою; вона виявляла своє невдоволення методами роботи

автономних громад й окремими членами РРВ ЄХБ. Одночасно з цим упродовж 1976 р. посилюється переслідування членів РРВ ЄХБ. Під час проведення останньої наради 6 – 9 лютого 1976 р. у Ворошиловграді за її учасниками та будинком постійно стежили. Після закінчення заходу його учасниць (до РРВ ЄХБ входили переважно жінки) піддали репресіям [3].

Активізація репресій була наслідком посилення діяльності незареєстрованих громад ЄХБ. Навіть уповноважений К. Литвин відзначав певний ріст чисельності прибічників РЦ в окремих областях України. Так, зокрема, за 1976 р. збільшилася кількість опозиціонерів-віруючих ЄХБ у Ворошиловградській обл. (з 200 до 300 осіб), Львівській обл. (з 150 до 210), Одеській обл. (з 309 до 351), Рівненській обл. (з 340 до 421) [4, 13].

Основні положення програми братства запропоновані Г. Крючковим у вигляді магнітофонного запису на вже згадуваній Всесоюзній нараді служителів СЦ ЄХБ (22 травня 1976 р.). Програму незалежності церкви він уявляв як програму «повного невтручання, повного відокремлення церкви від миру», «повної та всебічної невідцензурності» останньої. Конкретно це повинно було виражатися в таких принципах: 1) невідцензурність РЦ ЄХБ, її відділів і документів; 2) невідцензурність братського журналу; 3) безцензурність видавництва «Християнин»; 4) безцензурність РРВ ЄХБ; 5) безцензурність міжобласних та обласних братських рад, помісних громад, а також усієї їхньої документації [5].

Напередодні прийняття нової Конституції СРСР, у рамках громадського обговорення її проекту, РЦ ЄХБ 14 серпня 1977 р. оприлюднила свою заяву до Конституційної комісії. Це вже було третє клопотання РЦ щодо конституційних змін, пов'язаних зі свободою совісті в СРСР [6, 1-2]. Пропозиції віруючих органи влади не врахували [7, 6].

Досить активно прибічники РЦ ЄХБ святкували 110-літній ювілей баптизму в Росії та Україні. Одночасно з ним вони також відзначали 6-річчя виникнення «ініціативного» руху за «відродження» церкви ЄХБ. Урочисті заходи найактивніше проходили в Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Луганській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській та інших областях України [8, 42-43].

Наприклад, з приводу 110-річчя баптизму в Україні також збиралася харківська регіональна група СЦ ЄХБ під орудою Б. Здоровця. Ще до початку зібрання намальоване на великому щиті число «110» замінили на «125». У центрі спеціальної споруди для молитовного зібрання розмістили емблему з написом по колу «Всеукраїнське

евангельсько-баптистське товариство» з датами в середині «1852 – 1977 (125)». Напис був виконаний на жовто-блакитному тлі; проповіді виголошувалися лише українською мовою. Походження такої символіки В. Арестов убачав у зв'язках Б. Здоровця з зарубіжним представником об'єднання українських євангельсько-баптистських церков у США і Канаді О. Гарбузюком [9, 104-105].

Невирішеність питання щодо легального існування СЦ та її керівного органу – РЦ зумовили зближення релігійного активу з українським правозахисним рухом. Відомо, зокрема, що син одного з засновників РЦ ЄХБ Г. Вінса – Петро – увійшов до Української Гельсінської групи, у складі якої боровся за права людини в СРСР [10, 28].

Одразу після створення Московської Гельсінської групи (МГГ) в 1976 р. до неї звернулися представники СЦ ЄХБ зі скаргою на відбирання органами влади дітей у віруючих батьків. МГГ видала з цього приводу документ «Про переслідування релігійних сімей». 5 грудня 1976 р. П. Вінс з групою молодих віруючих узяв участь у традиційній демонстрації правозахисників на площі Пушкіна в Москві. Вони ж кидали академіку А. Сахарову, затиснутому в кільце дружинників і кадебістів, букет червоних гвоздик [11, 21-22].

П. Вінса, як члена Української Гельсінської групи, упродовж кількох років піддавали безперервним переслідуванням з боку КДБ – звільнення з роботи, затримання, допити та обшуки. Під час місячного арешту він 22 дні голодував на знак протесту проти репресій. Після того, як Петро отримав виклик з Канади від родичів, його повторно заарештували та відмовили у виїзді з СРСР [12]. За свою активну позицію П. Вінс був засуджений до 1 року ув'язнення [13, 487].

6 січня 1978 р., за день до закінчення терміну арешту, П. Вінса звільнили за протестом прокурора, а вже 15 лютого знову заарештували за кримінальним звинуваченням за статтею 214 Кримінального Кодексу (КК) УРСР («ведення паразитичного способу життя») [14]. 6 квітня нарсуд Подільського району Києва виніс ще один вирок членові Української Гельсінської групи П. Вінсу за статтею 214 КК УРСР: 1 рік таборів загального режиму. Суд проходив уже традиційно для віруючих СЦ ЄХБ з численними порушеннями [15].

До нового складу РЦ ЄХБ, обраному в 1976 р., знову увійшло 10 осіб, але не всі вони були на волі [16, 1]. У 1979 р. значно зросли арешти лідерів СЦ ЄХБ [17, 7-13].

1979 – початок 1980 р. стали складними також і для видавничого відділу СЦ ЄХБ. 11 квітня 1979 р. була викрита майстерня з обшивання брошур і журналів у Молдавії. Там саме готували

до поширення 1330 примірників «Бюлетеня» РРВ ЄХБ за №60 брати М. і О. Чехи, В. Напрієнко й Г. Джурик. Усіх їх засудили до різних термінів кримінальних покарань [18].

19 січня 1980 р. у с. Старі Кодаки неподалік Дніпропетровська зліквідували другий друкарський станок видавництва «Християнин», де під час роботи над черговим випуском «Вестника истины» були заарештовані 4 особи [19]. 18 липня 1980 р. у с. Гливеньки Краснодарського краю РРФСР знайдено третій друкарський станок. Це був найбільший удар по функціонуванню видавництва СЦ ЄХБ. Але братство вистояло, були збережені інші друкарські станки, які постійно поновлювали якісно та кількісно. Також наприкінці 1979 р. РЦ офіційно оголосила про неприйняття для братства державної реєстрації, оскільки органи влади почали активно вимагати від зареєстрованих громад ЄХБ усю інформацію про життєдіяльність церкви. Відтоді почався масовий перехід громад СЦ від реєстрації на нелегальний шлях діяльності, повністю незалежний від держави.

З середини 1970-х рр., за твердженням В. Арестова, протиріччя й боротьба РЦ з ВР ЄХБ відступають на другий план. Найбільшого значення для опозиційної церкви ЄХБ набуває підпільне видавництво «Християнин», на конспіративність якого спрямовані великі кошти та матеріальні засоби [20, 24; 21, 140-152].

19 березня 1978 р. РРВ ЄХБ оприлюднила відкритий лист керівництву радянської держави, ООН і всім християнам світу. Адресанти твердили, що після прийняття нової Конституції СРСР переслідування віруючих ще більше посилюються; наводили приклади жорстоких розгонів молитовних зібрань, непосильних штрафів рядовим віруючим, арештів і обшуків, засудження та переслідування активістів СЦ тощо [22]. У 1979 р. з метою налагодження релігійної освіти дітей РРВ ЄХБ зініціювала створення літніх дитячих пересувних таборів [23, 319].

Межа 1970-х – 1980-х рр. позначена запеклою боротьбою влади з самвидавною літературою прибічників РЦ ЄХБ. Унаслідок багатьох спецоперацій правоохоронних органів на території України було вилучено тисячі примірників релігійної періодики. Цей же період був досить складним для СЦ ЄХБ через нову хвилю активізації репресій щодо віруючих, особливо релігійного активу [24; 25]. Загалом упродовж 1980 – першої половини 1981 рр. заарештували та засудили 193 віруючих, оштрафували – 1652 особи [26, 30]. У багатьох випадках мотивом до винесення кримінального покарання був релігійний чинник [27, 52].

Часто органи влади вели підготовку до молитовних зібрань віруючих СЦ ЄХБ як до спеоперативної. Вони розробляли плани обов'язкових заходів, визначали терміни виконання та відповідальних осіб за кожним пунктом плану, залучали представників усіх силових і контролюючих органів, партійної та радянської влади на місцях, задіявали значні людські та матеріальні ресурси тощо [28, 81-85].

Після від'їзду сім'ї Вінс до США РЦ ЄХБ вирішила утворити свою структуру за кордоном, яка могла б представляти її інтереси на міжнародній арені, ставши альтернативою монопольній зарубіжній політиці ВР ЄХБ. З цього приводу Рада оприлюднила «Рішення про утворення Зарубіжного Представництва СЦ ЄХБ» [29, 228].

Велику допомогу радянським релігійним дисидентам надавали зарубіжні організації та установи, основним завданням яких було поширення інформації про життя віруючих у СРСР у країнах світу. Вони також допомагали радянським віруючим. До цих організацій і установ належали: дослідницькі центри (Russia Cristiana, YMCA Press, Centre de Recherche et d'Etude des Institutions Religieuses, «Релігія в країнах з комуністичним режимом», Кестон-коледж (Кестон-інститут), Glaube in der 2ten Welt та ін.), місії («Слов'янська місія», «Світло на сході», «Слов'яно-євангельська асоціація», «Підпільна євангелізація», «Ісус Христос у поміч комуністичному світу», «Відкриті двері»), радіостанції («Транс Ворлд Радіо», «Далекосхідна радіотрансляційна компанія», «Голос Анд», «Вільна Європа/Свобода») тощо [30, 462-486].

На початку 1980-х рр. у результаті нової конфронтації між СРСР та країнами Заходу поширюється атеїстична пропаганда. Цьому явищу також сприяли зміни у вищому партійному та державному керівництві.

З прибічниками РЦ ЄХБ і громадами, які ухилялися від реєстрації, проводили велику систематичну роботу з «виховання поваги» до радянських законів і влади: колективні та індивідуальні бесіди в молитовних будинках, на квартирах, у райвиконкомах і прокуратурі. Керівників громад штрафувала на великі суми адміністративна комісія. У результаті цих заходів місцевої влади на середину 1980-х рр. удалося зменшити кількість прибічників РЦ ЄХБ, але найбільш активні віруючі не хотіли відмовлятися від РЦ, не заперечували проти реєстрації на її умовах. Неможливість досягти справедливості та свободи совісті в межах радянської держави спонукала до виникнення поміж віруючих емігрантських настроїв. Довгий час окремі віруючі домагалися виїзду з СРСР, але замість візи вони отримували від влади нові терміни ув'язнення та примусову госпіталізацію до психлікарень.

Одночасно з розвитком деномінації СЦ та її поступовим перетворенням у церковне об'єднання, у третій гілці конфесії також проходили об'єднавчі тенденції. Так, 12 листопада 1983 р. відбулася спільна нарада представників незалежних церков ЄХБ («автономних громад ЄХБ») України. На ній учасники (І. Бондаренко, О. Назарук, М. Шапталла, Ф. Шумейко, П. Якименко) дійшли часткової згоди [31]. З цієї другої «Братської згоди» випливає, що вже у 1983 р. йшов процес об'єднання між помісними церквами, які не належали ні до ВС ЄХБ, ні до СЦ. Вони не відкидали свій зв'язок з СЦ, але через протиріччя з її керівництвом (насамперед Г. Крючковим) займали автономні позиції. Усього ж автономних помісних церков органи влади офіційно нараховували 67 громад (близько 7000 віруючих) [32, 142].

Загалом 1984 р. — час значного ослаблення ролі СЦ ЄХБ та її керівництва. Цього року був поширений документ під назвою «Братська згода», який став по суті статутом для громад віруючих-прибічників нової течії в євангелізмі-баптизмі — «незалежних церков ЄХБ».

Таким чином, з середини 1970-х рр. пом'якшено державну політику щодо віруючих церкви ЄХБ, обмежено крайні форми тиску на громади. Починаючи з 1976 р., різко зменшилася кількість арештів, репресивних санкцій щодо віруючих. Підписання Радянським Союзом у 1975 р. Заключного акту загальноєвропейської наради в Гельсінкі й низки інших міжнародних угод, прийняття в 1977 р. нової Конституції СРСР, а в 1978 р. — нової Конституції УРСР породили сподівання на те, що ставлення до релігії зміниться на краще. Тісні міжнародні зв'язки релігійних об'єднань змушували РСР йти на поступки віруючим задля підтримки міфу на Заході про свободу віросповідання в СРСР.

Затверджене 1 листопада 1976 р. Указом Президії ВР УРСР «Положення про релігійні культу в Українській РСР», дещо пом'якшуючи законодавчий тиск на релігійні об'єднання, у той же час не змінювало стратегію ставлення до церкви. Необхідність постійної боротьби за свободу совісті та релігійного життя сприяла розвитку правосвідомості в середовищі конфесії ЄХБ. Рівень юридичної грамотності прибічників РЦ ЄХБ був вищим, ніж в освіченої частини радянського суспільства. Прибічники РЦ стали борцями за громадські права. Багаторічний колективний спротив владі заради духовної незалежності виробив міцну громадянську позицію та розвинув почуття власної гідності й солідарності. За громадськими поняттями та моральними уявленнями віруючі СЦ стояли набагато ближче до людей Заходу, аніж основна маса радянського населення, — як стверджувала Л. Алексеева [33, 147].

У підсумку варто також відзначити й інший бік конфронтації опозиційних віруючих церкви ЄХБ з органами державної влади. Найбільш активні лідери СЦ часто спеціально провокували ексцеси та зіткнення, виключно порушуючи порядок у громадському транспорті, проводячи голосні молитовні зібрання в парках, зонах відпочинку тощо. Як наслідок, багато звичайних віруючих часто ставали жертвами амбіцій окремих релігійних діячів, які боролися за владу та вплив на людей, за славу. Щирість і стійкість часто підмінювали свавільними інтригами, демонстрацією ворожості до суспільства, «зовнішніх» людей, що, поза сумнівом, викликало втручання правоохоронних органів. І все це на тлі безпрецедентної атеїстичної пропаганди в ЗМІ, які підбурювали атеїстів до більш рішучих дій боротьби з віруючим населенням країни.

Середина 1980-х рр. також не стане винятком у цілеспрямованій політиці радянської держави: якщо не ліквідувати, то хоча б «одержавити» релігію. Це чітко засвідчують стосунки між владою та віруючими. Якщо у взаєминах з ВР ЄХБ був більш-менш повний консенсус, то відносно СЦ активно включали всі механізми репресивно-каральної машини. Поміж них — розгони богослужінь, штрафи, адміністративні арешти на 5, 10 чи 15 діб, неправдиві протоколи та акти, конфіскації майна, кримінальні справи, арешти, суворі вироки часто за вигаданими звинуваченнями, важкі умови утримання у в'язницях і таборах (там віруючих били, мучили шляхом необґрунтованого переведення до штрафного ізолятора та приміщення камерного типу, позбавляли передач, побачень, отоварювання грошей тощо). Практикували також фабрикування за вказівками органів КДБ нових кримінальних справ на віруючих церкви ЄХБ, які перебували в місцях позбавлення волі, попередню підготовку лжесвідків із судимих кримінальних злочинців (за їх свідченнями в'язні-баптисти отримували нові терміни) тощо.

Література:

1. Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. Р-3858. — Оп. 17. — Спр. 92. — Арк. 7.
2. Лохно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940-1980-ті роки) : монографія / О. Лохно. — Полтава : Друкарська майстерня, 2009. — С. 124.
3. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1976. — Вып. 41 (3 августа).
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1357. — Арк. 13.
5. Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1976. — № 36. — С. 3-11.
6. Сообщение // Братский листок. — 1977. — №4. — С. 1-2.
7. Обращение Совета родственников узников ЕХБ // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1978. — №50. — С. 6.
8. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6291. — Арк. 42-43.
9. Арестов В. Н. Религиозный экстремизм: Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления / В. Н. Арестов. — Х. : Вища школа при Харьковском ун-те, 1987. — С. 104-105.
10. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1977. — Вып. 44. — С. 28.
11. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1976. — Вып. 43. — С. 21-22.
12. Научный архив Центра «Мемориал» (Москва). — Ф. 1. — «Участникам совещания в Белграде по проверке выполнения условий Хельсинкского соглашения».
13. Заватский В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны : пер. с англ. / В. Заватский. — М. : ИЦ-Гарант, 1995. — С. 487.
14. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1978. — Вып. 48.
15. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1978. — Вып. 49.
16. Сообщение // Братский листок. — 1977. — № 1. — С. 1.
17. Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1978. — №49. — С. 7-13.
18. Суд христианам в г. Донецке // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1979. — № 69. — С. 4-34.
19. Судебный процесс // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1981. — № 92. — С. 18-53.
20. Арестов В. Н. Религиозный экстремизм: Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления / В. Н. Арестов. — Х. : Вища школа при Харьковском ун-те, 1987. — С. 24.
21. Крючков Ю. К. Создание подпольной печати СЦ ЕХБ в Советском Союзе начала 60-х годов / Ю. К. Крючков. — Сакраменто (США) : Б. и., 2001. — С. 140-152.
22. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1978. — Вып. 49.
23. Бажан О. Г. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-ті рр. / О. Г. Бажан // НАН України; Інститут історії України; головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». — К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. — С. 319.
24. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1979. — Вып. 53.
25. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1981. — Вып. 62.
26. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2225. — Арк. 30.
27. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2403. — Арк. 52.
28. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 107. — Арк. 81-85.
29. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 129. — Арк. 228.
30. Rowe M. Russian resurrection. Strength in suffering — A history of Russia's evangelical church / M. Rowe. — London : Marshall Pickering, 1994. — P. 462-486.
31. Науковий архів «Відкритого суспільства» Центральноєвропейського університету (HU OSA) у Будапешті (Угорщина). — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 156. — AS 5360: «Братское согласие».
32. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). — Ф. Р-3909. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 142.
33. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. М. Алексеева. — Вильнюс — М. : Весть, 1992. — С. 147.

Лакно О.П. «Раскол в расколе», или эскалация конфликта среди евангельских христиан-баптистов на протяжении 1975-1985 годов. – Статья.

Аннотация. В статье рассматриваются процессы обострения отношений между верующими Всесоюзного Союза ЕХБ, Союза церквей ЕХБ и автономными церквями ЕХБ на территории Советского Союза. Также анализируются последствия противоборства между поздним протестантизмом и государственными органами власти в 1975-1985 годах.

Ключевые слова: автономные церкви ЕХБ, Всесоюзный Союз ЕХБ, Евангельские христиане-баптисты, поздний протестантизм, раскол, Союз церквей ЕХБ.

Lakhno O.P. «A split in the split», or escalation of the conflict among evangelical christians-baptists from 1975 till 1990. – Article.

Summary. The article deals with the processes of deterioration of relations between believers of the All-Union Baptist Union, the Union of Baptist Churches and the autonomous Baptist church on the territory of the Soviet Union. Also examines the implications of the confrontation between the late Protestantism and public authorities in the years 1975-1985

Key words: autonomous Baptist church, All-Union Baptist Union, Evangelical Christians-Baptists, later Protestantism, schism, the Union of Baptist Churches.